

Éber Márk Áron

A „messianisztikus utópizmus” három formája?

A korai Lukács György, a kései Pierre Bourdieu és kortársunk, Vivek Chibber a munkásság osztályá szervez(őd)ésének lehetőségeiről¹

„A társadalmi harc most a tudatért, a társadalom osztályjellegének elleplezéséért vagy felfedéséért folytatott ideológiai harcban tükröződik.”²

1 E tanulmány korábbi változata elhangzott a *Történelem és osztálytudat 100* című Lukács-konferencia második napján (Pécs, 2023. április 27–28.). Az előadást követően számos visszajelzést, kérdést és jobbító szándékú kritikai megjegyzést kaptam. Különösen hálás vagyok András Csaba, Bagi Zsolt, Forczek Ákos, Grósz Eszter, Jaksa Csaba, Kőszeghy Ferenc, Őze Eszter, Peisz Balázs és Weiss János kérdéseirért, észrevételeiért és kommentárjaiért. 2023 novemberében a Helyzet Műhelyben három alkalmas intenzív olvasószemináriumot tartottunk a *Történelem és osztálytudat*ról Peisz Balázs vezetésével és – a Helyzet Műhely tagjain túl – Forczek Ákos és Kőszeghy Ferenc részvételével. Nagyon sokat tanultam e három alkalomból (2023. november 10., 17., 24.), hálás vagyok a résztvevőknek. Külön hálás vagyok Forczek Ákosnak megvilágító magyarázataiért, hogy mások mellett nekem is segített jobban megérteni a hegeli-marxi dialektika nyomait a korai Lukács szövegeiben. Jelen tanulmányom sokat köszönhet továbbá Fáber Ágoston, Hadas Miklós, Némedi Dénes, Rényi Ágnes és Wessely Anna Bourdieu-értelmezéseinek. Nagyon köszönöm továbbá e szöveg és a kötet két szerkesztője, Daradics Boglárka és Csabay István gondos és figyelmes szerkesztőmunkáját.

2 LUKÁCS 1923. 71; LUKÁCS 1968. 233; LUKÁCS 1971. 288–289; LUKÁCS 2023. 121. Lukács György írása eredetileg a *Kommunismus* folyóiratban jelent meg Bécsben, 1920. április 17-én „Klassenbewußtsein” címmel. Az alábbiakban, ahol csak tehetem, külön jelzem a *Történelem és osztálytudat* négy különböző kiadásának oldalszámait. Előbb a két meghatározó német kiadást (LUKÁCS 1923; LUKÁCS 1968), majd a két magyar kiadást (LUKÁCS 1971; LUKÁCS 2023).

A „most” szélessége

Ami 1923-ban, a *Történelem és osztálytudat* megjelenésekor igaz volt – hogy „[a] társadalmi harc *most* a tudatért, a társadalom osztályjellegének elleplezéséért vagy felfedezéséért folytatott ideológiai harcban tükröződik” –, az bő száz évvel később, ma is igaz. Ez a széles *most* egyidős a kapitalizmussal.³ Jelen tanulmány aktualitását is ez adja. Persze *nem ugyanúgy* volt aktuális száz éve, ahogyan ma.

A mottó forrását, az *Osztálytudat* című tanulmányt, Lukács György 1920-ban Bécsben vetette papírra. A magyarországi Tanácsköztársaság ekkorra már összeomlott, a spartakisták felkelését Berlinben levertek, Rosa Luxemburgot és Karl Liebknechtet eddigre már megölték, Lukácsék pedig bécsi emigrációjukban voltak. Türelmetlenül várták a visszatérést, lázasan egy újabb lehetőséghez akartak jutni. E vágy tükröződik a *Történelem és osztálytudat* lapjain: a vágy és az akarat összefonódása a reményben, hogy megfordul és visszatér a forradalmi hullám. Hogy eljön a Messiás. Bő négy évtizeddel később ezt a reményteli várakozást, küldetési világakarást, lázas szervezkedést nevezte a kései Lukács „messianisztikus utópizmus”-nak, illetve „forradalmi messianizmus”-nak –, ezzel bírálva korai művét és ifjonti önmagát.⁴

Tanulmányom kérdése a következő: milyen formákban jelenik meg ez az akarat, vágy és remény a korai Lukács Györgynél, illetve két szociológusnál, a kései Pierre Bourdieu-nél és kortársunknál, Vivek Chibbernél? Milyen módon jelenik meg náluk az a meggyőződés, hogy a munkásság osztállyá szervez(őd)ése *egyszerre lehetséges és kívánatos*? E tanulmányban tehát a közös cselekvés lehetőségeit, a kollektív politikai cselekvés lehetőségfeltételeit vizsgálom három példa összevetésével. Céloom megvizsgálni a munkásság (ön)szervez(őd)ésének szükséges és elégséges feltételeit, ez által pedig közelebb jutni a válaszhoz, ami egy klasszikus kérdésre adható: *Mi a teendő?*

Kérdésem fogalmi tartópilléreinek tisztázására az alábbi négy megjegyzés szolgál:

1. *Minek az osztálya? A proletariátusé/munkásságé.* Lukács proletariátusról írt, Bourdieu és Chibber munkásságról. E kettő nem minden esetben jelenti ugyanazt, a köztük lévő különbségnek – mások mellett – Kiss Viktor is nagy jelentőséget tulajdonít.⁵ A proletariátust a kapitalizmust megelőző világrend felbomlása hozza létre, a tőkés átalakulás terméke, a kapitalizmus dezintegráló hatásának eredménye.⁶ A proletariátus ennyiben nincstelenek és

3 Lukács megfogalmazásában: „Az osztálytudat a kapitalizmussal, a rendi struktúra megszüntetésével, egy *tisztán gazdaságilag* tagozódott társadalom megteremtésével, a *tudatossá válás lehetőségének* szakaszába lépett”. (Kiemelések az eredetiben.) LUKÁCS 1923. 71; LUKÁCS 1968. 233; LUKÁCS 1971. 288; LUKÁCS 2023. 121.

4 LUKÁCS 1971. 701–720; LUKÁCS 1968. 15–30.

5 Kiss 2021. 28–32.

6 „Ha a proletariátus az eddigi világrend felbomlását hirdeti, ezzel csak saját létezésének titkát mondja ki, mert ő ennek a világrendnek tényleges felbomlása” – írja Marx (A hegeli jogfilozófia kritikájához. Bevezetés. MEM. 1. köt. 390.), idézi LUKÁCS 1923. 15; LUKÁCS 1968. 173; LUKÁCS 1971. 213; LUKÁCS 2023. 57.

kiszolgáltatottak összessége. A munkásság ezzel szemben a munka világába (*vissza*)integrált népességet jelent, olyasvalakiket, akiknek (újra) van helyük a társadalmi munkamegosztásban. E tanulmányban e két kifejezést azonos jelentéssel használom: osztállyá szervez(őd)ésen a proletariátus/ munkásság osztállyá szervez(őd)ését értem.

2. *Szervezés vagy szerveződés? (Ön)szervez(őd)és.* Az osztállyá válás (osztály-öntudatra ébredés, osztályképződés) egyszerre az osztályon belülről és azon kívülről indukált folyamat. Az osztályt munkások szervezik belülről, e szervezést segítik az osztályhoz társuló értelmiségiek, miközben külső körülmények (összeütközések, események, küzdelmek) is hatnak az osztály (ön) szervez(őd)ésére. E tanulmányban mindkét jelentést használni kívánom: osztállyá szervez(őd)ésről írok.
3. *Szükségszerű-e az osztállyá szervez(őd)és? Semmiképpen sem.* Lukács, Bourdieu és Chibber egyaránt lehetségesnek és kívánatosnak látta a proletariátus/ munkásság osztállyá szervez(őd)ését, ám egyikük sem tekintette ezt *szükségszerűnek*. Lukács számos megfogalmazása *mintha* valamiféle szükségszerűségre utalna a *Történelem és osztálytudatban*, *mintha* a forradalmi dialektika *elkerülhetetlenül* a proletariátus osztálytudatra ébredése felé hajtana a történelmet. Egy helyütt azonban kimondottan cáfolja, hogy itt szükségszerűségről lenne szó.⁷ Így tehát semmiképpen nem élhetünk a történelmi szükségszerűség feltevésével, a történelemnek nincs iránya (vagy ha volna is, általunk nem ismert); nem állíthatjuk, hogy a történelem szükségszerűen a proletariátus/ munkásság osztállyá szervez(őd)ése felé haladna.
4. *Lehetséges-e egyáltalán a proletariátus/ munkásság osztállyá szervez(őd)ése? Igen, egyaránt lehetséges és kívánatos.* A *Történelem és osztálytudat* megírása és megjelenése idején (1919–1923) még könnyebben hihető volt az ortodox marxizmus tétele a történelem dialektikájáról, ami szerint az osztállyá szervez(őd)és lehetséges. Az elmúlt negyven-ötven évben ezt az előfeltevést számos támadás érte. A kései Bourdieu esetében (a kilencvenes években, vagyis ún. „politikai fordulata” után) az osztállyá szervez(őd)és elvi *lehetőségességének* tézisést is elhamarkodott, illetve megalapozatlan állításnak minősítették azok az diskurzusok, amelyek a(z) (munkás)osztály végérvényes halálát hirdették („*death of class*”).⁸ Kortársunk, Vivek Chibber, ma szintén éles vitákat kavarr azzal, hogy a munkásság osztállyá szervez(őd)ését lehetségesnek, sőt az antikapitalista baloldal stratégiája szempontjából követendőnek, kívánatosnak ítéli. Osztom Lukács, Bourdieu és Chibber álláspontját: a proletariátus/ munkásság osztállyá szervez(őd)ése egyszerre lehetséges és kívánatos.

7 LUKÁCS 1971. 616–619; LUKÁCS 2023. 396–399. Köszönöm Forczek Ákosnak, hogy rámutatott erre és hitetlenkedő visszakerdezőseim ellenére is türelmesen válaszolva világította meg e problémát.

8 PAKULSKI – WATERS 1996.

Tanulmányomban bemutatom, miként vélekedik e három szerző a proletariátus/munkásság osztállyá szervez(öd)ésének *lehetőségeiről*, azaz *lehetőségességéről* és *kíváнатosságáról*. Míg a fiatal Lukácsnál kulcsszerepet játszik a forradalmi dialektika, addig Bourdieu és Chibber elveti a dialektika hegeli-marxi módszerét. Bourdieu elsődlegesen a munkásság *politikai* (ön)szervez(öd)ését szorgalmazza *a politikai mezőben*, Chibber pedig elsődlegesen a munkásság *gazdasági* (ön)szervez(öd)ését tartja kulcsfontosságúnak a *munkahelyeken* (nyomásgyakorlás a munkáltatóra/ tőkére a termelés rejtett műhelyeiben). Ez azonban mindkettőjüknél inkább elsődlegességet, semmint kizárólagosságot jelent. Az osztállyá (ön)szervez(öd)és kulcsa a gazdasági, a politikai, valamint a kulturális és ideológiai küzdelem egyesítésében, dialektikus egységbe vonásában rejlik.

Elemzésem során a korai Lukács Györgytől mindenekelőtt a *Történelem és osztálytudat* című könyvét (1923), a kései Pierre Bourdieu-tól a „politikai fordulata” szempontjából releváns, azaz főként kilencvenes évektől közreadott vonatkozó munkáit, a kortárs Vivek Chibbertől pedig két legújabb könyvét veszem alapul: *The Class Matrix: Social Theory After the Cultural Turn* (2022), valamint: *Confronting Capitalism: How the World Works and How to Change It* (2022).⁹

Megelőlegezett válaszom szerint mindhárom esetben túlzás „messianisztikus utópizmusról” beszélni. Ez az értelmezés valójában egy elítélő minősítés, ami túlságosan kritikus (a kései Lukács esetében túlságosan önkritikus) azon szereplőkkel szemben, akik kísérletet tettek arra, hogy dialektikus egységbe vonják munkásságuk elméleti és gyakorlati oldalát. Bárhogyan nevezzük is meg ezt a két oldalt – teória és praxis, tudomány és politika, *sein* és *sollen*, megismerés és cselekvés, filozófia és szervezés, kutatás és akció, akadémia és mozgalom –, az összekapcsolásukra tett erőfeszítésük, valamint akaratauk, vágyuk és reményük összefonódása, hogy mindez társadalmi változásban összegződik, cinikus és elítélő minősítés helyett elismerést és méltányos megítélést érdemel.

A kései Lukács a korai ellen

A *Történelem és osztálytudat* 1968-as német újrakiadásához írott előszavában Lukács György ismert módon rendkívül távolságtartóan nyilatkozott e korai művéről.¹⁰ „A könyv teljesen idegenné vált számomra...” – írta 1967 márciusában Budapesten –, majd így folytatta: „...akárcsak 1918–19-ben az azelőtti írásaim”.¹¹ Nemcsak a *Történelem és osztálytudat* utasította el tehát a kései Lukács, hanem általában korai műveit, fiatal alkotói korszakát-korszakait is. Szintén 1967-ben így írt:

⁹ CHIBBER 2022a; 2022b.

¹⁰ LUKÁCS 1968. 11–41; LUKÁCS 1971. 695–735.

¹¹ LUKÁCS 1971. 732; a német eredetiben: 1968. 39.

Azzal a vallomással kell kezdenem, hogy szellemileg túlhaladott munkáimmal szemben világeletemben szerfelett közömbös voltam. Így egy évvel *A lélek és a formák* megjelenése után egy levélben, amelyben megköszöntem a könyv recenziálását, azt írtam Margarethe Susmann-nak, hogy „az egész is, formája is teljesen idegenné vált számomra”. Így történt ez *A regény elméletével*, és így történt ezúttal is a *Történelem és osztálytudattal*.¹²

A *Történelem és osztálytudattal* azonban különösen kritikus volt. Fiatalkori álláspontját „messianisztikus utópizmusa”, „forradalmi messianizmusa” miatt bírálta.¹³ „A húszas évek szektarianizmusának” – mint írta – „messianisztikus-utópisztikus célkitűzései voltak”, korabeli folyóiratuk, a *Kommunismus* is ezt a „messianista szektarianizmust” szolgálta.¹⁴ Ez sarjadt ki akkor társadalmi-politikai helyzetük érzékelésének talajából:

Ez a vonal azon az akkoriban még igen eleven hiten nyugodott, hogy a nagy forradalmi hullám – amely az egész világot, de legalábbis egész Európát rövid időn belül el fogja vezetni a szocializmushoz – korántsem ült el a finnországi, magyarországi és müncheni vereségekkel. Az olyan események, mint a Kapp-puccs, az olaszországi gyárfoglalások, a lengyel–szovjet háború, sőt, a márciusi akció, megerősítették bennünk azt a meggyőződést, hogy a világforradalom gyorsan közeledik, hogy hamarosan sor kerül az egész kultúrvilág totális átalakítására.¹⁵

A *Történelem és osztálytudat* ebben a szellemi-politikai légkörben fogant. A legjobban ezt talán Sinkó Ervin írásai érzékeltetik, mindenekelőtt az *Optimisták*, illetve a *Szemben a bíróval*.¹⁶ Az *Optimisták* egyik szereplője, Vértess (akit Sinkó pontosan tudható módon Lukács Györgyről mintázott), egy monológjában például így összgezi a frissiben bolsevikké váló Lukács nézeteit:

A marxizmus – mondja Vértess – felismeri a történelem mozgató erőit, és azáltal, hogy ezt a felismerést az osztályöntudat formájában mint történelemalkotó erőt látja meg, olyan jelentőséget ad a szellemnek a történelemben, mint egy rendszerben sem, s nem is volt egy korban sem az öntudatnak az a világtörténelmi szerepe, mint az utolsó elnyomott osztály, a proletariátus harcában. A történelem erői a proletár osztályöntudatban szűnnek meg vak, katasztrofális, sorsszerű hatalmak lenni; épp ezért a proletariátus harca nemcsak osztályharc, mint a burzsoázia forradalma volt, hanem magának az öneszméletre ébredt szellemnek a harca a társadalom vak, materialisztikus erőivel szemben.¹⁷

12 LUKÁCS 1971. 734; az eredetiben: 1968. 40.

13 LUKÁCS 1971. 701–720; LUKÁCS 1968. 15–30.

14 LUKÁCS 1971. 701; LUKÁCS 1968. 15.

15 LUKÁCS 1971. 700–701; LUKÁCS 1968. 15.

16 SINKÓ 2010; SINKÓ 1983. De távolabbról az *Egy regény regénye* és a *Tizennégy nap* is. SINKÓ 2011; SINKÓ 1982.

17 SINKÓ 2010. 247–248.

Ez a gondolat ölt testet 1919–1922 között a *Történelem és osztálytudat*ban: az osztálytudatra ébredő proletariátus a történelem pusztja tárgyából annak alanyává és tárgyává, szubjektum–objektumává válik. Lukácsnál e gondolat meglehetősen összetett, több folyamat összefonódásaként fogja fel. A proletariátus egyfelől a történelmi folyamat, az egész társadalom és önmaga *megismerésének alanyává* válik (*egyszerre megismerőjévé és megismertjévé*). Másfelől a proletariátus a forradalmi cselekvés alanyává lesz, azaz a történelem, a társadalom és önmaga átformálójává válik (*egyszerre átalakítójává és átalakítottjává*). Így alakul a proletariátus osztálya a történelem szubjektumává és objektumává egyaránt a megismerésben és a cselekvő beavatkozásban. Elmélet és gyakorlat egységét tehát egyfelől a proletariátus öntudatra ébredése, öntudatosá válása hozza létre (*Bewusstwerden*), másfelől pedig önérvényesítése-önigenlése (*Selbstbehauptung*).

De mégis hogyan megy végbe ez az összetett folyamat? – kérdezhetjük a fiatal Lukácsot. Hogyan vonható elmélet és gyakorlat egységbe? Lukács itt egy „*döntő lépést*” nevez meg, melynek meg kell történnie, amelyet a proletariátusnak meg kell lépnie. Nem elegendő, hogy gondolat és valóság „közeledik egymáshoz”, mindinkább egymásra vonatkozik és egymásra talál – mindez nem jelent automatizmust, szükségszerűséget. Csak akkor egyesíthető elmélet és gyakorlat, ha a történelmi folyamat tudatosá válik a proletariátusban, és ha a proletariátus ennek eredményeképpen megteszi a szükséges „*döntő lépést*” – azaz cselekvőként lép be a történelmi összefolyamatba.¹⁸ Beavatkozásának eszköze a párt. Gyakorlat és elmélet egyesítésének szervezeti és politikai feladatait eszerint a pártszervezetnek kell ellátnia a proletariátus osztálya nevében.¹⁹

Lukács szerint a párt és az osztály számára az utat az ortodox marxizmus *módszere*, a dialektikus marxizmus hivatott megmutatni. A történelmi folyamat helyes megismeréséhez és forradalmi átalakításához a dialektikus totalitásszemlélet adja a kulcsot, hiszen: „A materialista dialektika forradalmi dialektika”.²⁰ Ez segít helyesen felfogni a történelmi összefolyamatot és ez mutatja az irányt a forradalom felé. Aki elveti ezt a módszert vagy letér ennek útjáról, Lukács szerint az ortodox marxizmus útjáról tér le. Egyrészt elhibázza a történelmi-társadalmi valóság *megismerését* (elméleti probléma), másrészt kudarcot vall a valóságot átalakítani kívánó *cselekvése* során (gyakorlati probléma). Vagyis aki elhagyja a dialektikus totalitásszemlélet módszerét, mintegy éleslátását és iránytűjét is elveszíti. Megismerő- és cselekvőképessége meggyengül, tudománya az önmagukban semmitmondó „tények” „józan” és „elfogulatlan” számbavételévé silányul, amelyet a dialektika legfeljebb díszíteni és akadályozni tud:

18 Ez a rekonstrukció mindenekelőtt az alábbi szakaszra támaszkodik: LUKÁCS 1923. 14–15. LUKÁCS 1968. 172–173; LUKÁCS 1971. 211–212; LUKÁCS 2023. 56–57.

19 LUKÁCS 1923. 298–342; LUKÁCS 1968. 471–517; LUKÁCS 1971. 602–660; LUKÁCS 2023. 384–432.

20 LUKÁCS 1923. 14; LUKÁCS 1968. 172; LUKÁCS 1971. 211; LUKÁCS 2023. 56; vö. FORCZEK – MESTERHÁZI 2023. 19–31; MESTERHÁZI 1987.

Ha elhomályosul a dialektikus módszernek ez az értelme, akkor szükségképpen a marxista „szociológia” vagy „gazdaságtan” felesleges kellékeként, pusztán díszítő elemeként jelenik meg. Éppenséggel akadályozni látszik a „tények” „józan”, „elfogulatlan” kutatását, olyan üres konstrukciónak tűnik, melynek kedvéért a marxizmus erőszakot tesz a tényeken.²¹

A dialektika elhagyásának igazi problémája azonban a korai Lukács szerint a *politika oldalán* jelentkezik:

Részben éppen filozófiai ismeretek által nem akadályozott „elfogulatlanságá”-nak eredményeképpen Bernstein mondta ki a legvilágosabban, és fogalmazta meg a legélesebben e kifogást a dialektikus módszerrel szemben. Azok a valóságos következtetések azonban, a politikai és gazdasági jellegűek, amelyeket álláspontjából – a módszernek a hegelianizmus „dialektikus kelepccéitől” való megszabadításából – levont, világosan mutatják, hogy merre vezet ez az út. Kiderül, hogy az opportunizmus, a forradalom nélküli „fejlődés”, a szocializmusba való harc nélküli „beletörődés” következetes elméletének megalapozásához el kell távolítani a dialektikát a történelmi materializmus módszeréből.²²

Vagyis ha eltávolítjuk a dialektikát a történelmi materializmus módszeréből, akkor azzal vagy az opportunizmus, vagy – ami rosszabb – a polgári gondolkodás zsákutcájába kormányozzuk magunkat. A korai Lukács felől nézve éppen ezt tette – mások mellett – Pierre Bourdieu és Vivek Chibber is.

A kései Pierre Bourdieu és ún. „politikai fordulata”

Pierre Bourdieu (1930–2002) francia szociológus rengeteget merített Marxtól és a marxi hagyományból, ennek ellenére következetesen elutasította, hogy marxista lenne. Ezzel az elhatárolódással alighanem elsősorban Louis Althusserrel és tanítványi körétől kívánt távolságot teremteni.²³ Nem volt ortodox marxista abban az értelemben, ahogyan azt a fiatal Lukács meghatározta. A szociológia és a szociológus feladatát nem a forradalmi átalakulás lehetőségének kutatásában határozta meg – s így saját feladatát sem. Visszatérően használt ugyan dialektikus megfogalmazásokat, rendre utalt a dialektikára, és elemzési eszközeinek használatakor is markáns dialektikus szemlélet figyelhető meg; ennek ellenére módszerét csak bajosan nevezhetnénk azonosnak a totalitás módszertani nézőpontjával

21 LUKÁCS 1923. 17; LUKÁCS 1968. 175; LUKÁCS 1971. 215–216; LUKÁCS 2023. 60.

22 LUKÁCS 1923. 17; LUKÁCS 1968. 175; LUKÁCS 1971. 216; LUKÁCS 2023. 60.

23 Visszatérő oldalvágásai például: „karosszék-marxisták”, „materialisták matéria nélkül”, akik összekeverik „a logika dolgait a dolgok logikájával” és így tovább. Lásd például BOURDIEU 1989; BOURDIEU 1993. 44, 50; BOURDIEU 2000. 422–423, 429. Vö. ALTHUSSER – BALIBAR – ESTABLET – MACHEREY – RANCIÈRE 2018. Rajtuk kívül Nicos Poulantzas is kapott ehhez hasonló elutasító-távolságtartó megjegyzéseket Bourdieu-tól.

abban az értelemben, ahogyan az ifjú Lukács írt róla. A dialektika Bourdieu-nél a leginkább egy Marxra is támaszkodó nem-marxista szociológia „felesleges kellékeként, pusztá díszítő elemeként” jelent meg.²⁴

Hozzávetőlegesen hatvanéves koráig, Bourdieu nem lépett fel nyíltan a politika porondjára: munkásságának első bő három évtizedében nincs nyoma annak, hogy nyilvánosan politizált volna. Életművének jelen szempontból legérdekesebb szakasza a kilencvenes évek elején kezdődött. Ekkorra már több mint harminc évnyi tudományos munkásság állt mögötte (vagy húsz kötet, több tucat tanulmány és így tovább). Rendkívül nagyra becsült, különféle díjakkal és tisztségekkel elismert szociológus volt, amikor – némiképp váratlanul – belépett a politikai küzdelmek arénájába. 1981 óta a Collège de France professzora, 1985 óta a francia szociológiai kulcsintézményeinek (EHESS, CSE) igazgatója volt, 1993-ban pedig elnyerte a CNRS-aranyérmét, amely a legmagasabb tudományos elismerést jelenti a francia akadémiában; emellett 1996-ban elnyerte a Kaliforniai Egyetem (UCLA) Goffman-díját is. Társadalomkutatóként ezzel a csúcsra ért – csaknem mindent elért, amit elérhetett. „Politikai fordulatával” a kései Bourdieu így egy önmagát mindaddig következetesen kutatóként meghatározó *tudományos szaktekintély*, nagy ismertségnek és megbecsültségnek örvendő társadalomkutató lépett fel és emelt szót *közéleti-politikai* ügyekben.²⁵

Bourdieu politikai fellépése a korai Lukács mércéje szerint egyáltalán nem minősült volna forradalomra törőnek, saját korának társadalmi viszonyaihoz (a huszadik század utolsó évtizedének Franciaországához) mérten azonban kis túlzással forradalminak hatott. Bourdieu a francia jóléti állam, a közszolgáltatások, az állami nyugdíjrendszer és a társadalombiztosítás vívmányainak *védelmeként*, a szociális- és munkajogok, a dolgozók, különösen a közalkalmazottak és a közszolgáltatásokban foglalkoztatottak, valamint a baloldali szakszervezetek *szószólójaként* lépett fel: visszatérő módon éles támadásokat intézett az „új globális mantra”, a neoliberális globalizáció diskurzusai és képviselői ellen; erőteljesen fellépett a versenyképességre, a szabad piacra, a nemzetközi pénzügyi folyamatokra, valamint a gazdasági tér egységesülésére és globalizációjára hivatkozó neoliberális közpolitikák forszírozóival szemben; határozottan szót emelt a – mindenekelőtt Alain Juppé nevével szimbolizált – 1995 őszi megszorító csomaggal, a Juppé-tervvel szemben, a szociális biztonságot szavatoló jogok és intézmények „civilizációjának lerombolása ellen”.²⁶

Hogy jobban megítélhessük e fellépés radikalizmusát („forradalmi” voltát saját történeti-társadalmi viszonyai közt), e beavatkozások mibenlétét és hatásait, érdemes lehet külső forrásokra támaszkodnunk. Ahogyan Lukács emlékezete fennmaradt Sinkó Ervin írásaiban, úgy Bourdieu fellépései is nyomot hagytak az irodalomban és a közbeszédben. Az ezredfordulón Bourdieu-ről népszerű(sítő)

24 LUKÁCS 1923. 17; LUKÁCS 1968. 175; LUKÁCS 1971. 216; LUKÁCS 2023. 60.

25 Részletesebben: FÁBER 2007; FÁBER 2009; FÁBER 2018; FÁBER 2024.

26 BOURDIEU 1984; BOURDIEU 1998a; BOURDIEU 1998b; BOURDIEU 2003; BOURDIEU 2008; BOURDIEU – WACQUANT 2014.

dokumentumfilm készült *A szociológia egy küzdősport* címmel. A rendező, Pierre Carles kamerája napokon keresztül követte Bourdieu-t – tiltakozásokra, rádió-stúdiókba, előadótermekbe, nyilvános beszélgetésekre, utcai megmozdulásokra, egyetemi és kutatóintézeti irodákba, igen tanulságosan dokumentálva a Bourdieu harcok megnyilatkozásait.²⁷

De megemlékezik Bourdieu fellépéséről a népszerű francia író, Annie Ernaux is, 2008-ban megjelent *Évek* című regényében, később pedig egy 2023-ban megjelent esszéjében is.²⁸ A 2022-ben irodalmi Nobel-díjjal jutalmazott Ernaux a francia köztársasági elnök, Emmanuel Macron 2023-as „nyugdíjreformja” elleni tiltakozások apropóján emlékezett vissza az 1995-ös küzdelmekre.²⁹ Mint írta, rendkívül feldühítette 1995-ben Alain Juppé neoliberális reformcsomagja, akárcsak a tervezet névadójának mérhetetlen arroganciája. Leginkább azonban az háborította fel, hogy Juppé „reformtervét” néhány neves, baloldalinak gondolt értelmiségi aláírásával is támogatta (például Paul Ricoeur filozófus, Alain Touraine szociológus, Pierre Rosanvallon, Joël Roman és Olivier Mongin is). Ernaux így ír erről:

Én, aki csodáltam Ricoeur munkásságát, megdöbbenve és felháborodva olvastam, hogy [szerinte] valójában létezik egy elit, amely „racionálisan érti a világot”, és az emberek nagy tömege, akik csak vakon követik a szenvedélyeiket és a haragiukat vagy a vágyaikat. Egy csodálatos és emlékezetes beszédében Pierre Bourdieu, amikor felszólalt a vasutasok tüntetésén a Gare de Lyonnál, épp erről szólt és ehhez szerintem 2023-ban sem kell semmit sem hozzátenni: „Ez az ellentét a felvilágosult »elit« hosszú távú jövőképe és a nép vagy képviselőinek rövidlátó benyomása között, minden korban és minden országban a reakciós gondolkodásra jellemző”.³⁰ Pierre Bourdieu volt az egyik vezéralakja az értelmiségiek másik, a sztrájkolókat támogató petíciójának. Aláírtam én is, mert nyilvánvalóan ezen az oldalon álltam. Lehetőségem nyílt arra, hogy elkötelezzem magam egy olyan ember mellett, aki fontos szerepet játszott az intellektuális ébredésben és abban, hogy íróvá váljak.³¹

Majd a Nobel-díjas szerző azzal folytatja, mi mindent köszönhet Bourdieu-nek, akit csak könyveit olvasva ismert – s amelyek őt is írásra bátorították:

Miután 1971-ben elolvastam [Bourdieu-től] a *Les Héritiers*-t [Az örökösöket], felhatalmazva éreztem magam a *Les Armoires vides* [Az üres szekrények] megírására, amely 1974-ben jelent meg. Azóta is folyamatosan olvasom őt, a *La Distinction* [A megkülönböztető előkelőséget], a *La Noblesse d'Etat*-t [Az állami nemességet] és ezt a könyvet, amely egyszerre a francia társadalom tükörképe és elemzése, és amely

27 CARLES 2001.

28 ERNAUX 2021. 200–201; ERNAUX 2023.

29 Ernaux esszéje magyarul is olvasható: ERNAUX 2023.

30 Ez a beszéd Fáber Ágoston fordításának köszönhetően magyarul is olvasható: BOURDIEU 2008. Lásd még BOURDIEU 1998b. 24–29.

31 ERNAUX 2023.

két évvel a Juppé-terv előtt jelent meg, a *La Misère du Monde*-ot [A világ nyomorúságát]. Bourdieu politikai szerepvállalása a sztrájkban számomra, íróként, kötelezettséget jelentett, hogy ne csak nézőként vegyek részt a közéletben. Látni, ahogy a nemzetközileg elismert szociológus bekapcsolódik a társadalmi konfliktusba, hallani a felszólalásait, hatalmas öröm és felszabadulás volt, ő kényszerített bennünket arra, hogy kiegyenesedve, felemelt fejjel álljunk, amikor Juppé és a többiek mind azt akarták, hogy húzzuk be a nyakunkat és görnyedjünk ketté.³²

Így emlékezett tehát Bourdieu egyik *híve*. *Bírálói* egészen máshogyan. Kritikusai szerint a szociológus valósággal kifordult önmagából, egyszerűben küldetéstudatosan szónokolni kezdett, azaz egyfajta „messianizmus” kerítette a hatalmába. Kialakult a „két Bourdieu mítosza”, amely szerint a tudós kutató jószerivel egy másik ember, mint a szavát nyilvánosan felemelő aktivista. Ez az értelmezés beszél „politikai fordulatról” is, amivel – mint azt Fáber Ágoston kimutatja – túlságosan sarkosan fog fel egy hangsúlyváltást Bourdieu életében: valójában kutatóként is egyértelműen állást foglalt, miközben nyilvános fellépése során sem hagyta maga mögött tudósi mivoltát. A „két Bourdieu” megkülönböztetése, sőt szembeállítás a jobbára csak arra szolgál, hogy megfossza politikai összetevőjétől Bourdieu szakmai életútját (depolitizálja a tudóst), nyilvános szereplései mögül pedig elvitassa szakmájában kivívott tekintélyét. (E szerint, éles megfogalmazásban, Bourdieu populista népvezérré, demagóg hordószónokká vált, amivel le is rombolta korábbi tudományos munkásságát.)

A helyzet ehhez képest jóval egyszerűbb: Bourdieu a *kritikai szociológia*, egyzersmind a *szociológiai kritika* világszerte ismert képviselőjeként tudósként-kutatóként is határozott politikai álláspontot képviselt, még akkor is, ha ezt sosem (párt)politikusként tette. Ezzel egyidejűleg pedig kései politikai szerepvállalása során is tudósként-kutatóként fejtette ki nézeteit. Valójában tehát nincsen „két Bourdieu” (ez inkább egy mítosz) és valójában nem került sor „politikai fordulatra” sem. Sokkal inkább egyfajta hangsúlyeltolódásra lehetünk figyelmesek, amely legjobban a szociológus munkáiból rekonstruálható.³³

Bourdieu rendkívül sokfelé ágazó kutatásai sok közös pontot mutatnak a korai Lukács érdeklődésével. Bourdieu felfogását a struktúrák újratermel(őd)éséről a *Történelem és osztálytudat* olyan ellenpontjaként is felfoghatjuk, mint ami kifejezetten kevés esélyt lát a forradalomra, szinte alig hagy lehetőséget a radikális társadalmi változásra.³⁴ Amíg a korai Lukács felfogásának fő pillérei a történelem, az osztálytudat és a forradalom (amennyiben a történelmi összefolyamat eredményeként a proletariátus osztályöntudatra ébred és megváltoztatja a fennálló viszonyokat), addig Bourdieu reprodukcióelmélete, a társadalmi viszonyok újratermel(őd)éséről alkotott felfogása ezt a struktúra, a habitus és a praxis

³² ERNAUX 2023.

³³ Ezeket az álláspontokat részleteiben elemzi: FÁBER 2007; FÁBER 2009; FÁBER 2018; FÁBER 2024. Fáber Ágoston e kérdések feltárásának szentelte doktori értekezését, amely alapjául szolgált a 2018-ban megjelent *Pierre Bourdieu: Elmélet és politika* című könyvének is. E kötet második, bővített kiadása 2024-ben jelent meg.

³⁴ BOURDIEU 1978; BOURDIEU 2002.

elméleteiként fogalmazza át.³⁵ Eszerint a születéskor „készen talált” struktúrák formálják az ágensek habitusát (vagyis az e struktúrák között habitualizálódók tartós beállítódásait, észlelésük, értelmezéseik és gyakorlataik módját), habitusaikból fakadó gyakorlataik (praxisuk) pedig változatlan vagy némiképp megváltozott formában újratermelik a struktúrákat. Más szavakkal: Bourdieu szerint a struktúrákon belül elfoglalt pozíciók sajátos diszpozíciókat (hajlamokat-hajlandóságokat) alakítanak ki, mely diszpozíciók gyakorlatok formájában tendenciaszerűen reprodukálják a struktúrákon belül elfoglalt pozíciókat.³⁶

Amíg tehát Lukács alapmodellje (történelem → osztálytudat → forradalom) lényegében a radikális társadalmi változás elmélete, addig Bourdieu modellje (struktúra → habitus → praxis) a reprodukció, a viszonylagos változatlanság elmélete. A korai Lukácsnak a Messiás elmaradásának kérdésére kellett valamilyen módon választ adnia: *de akkor miért nem következik be mégsem ez a radikális társadalmi változás?* A *Történelem és osztálytudat*ban erre szolgál az eldologiasodás elmélete, amely szerint az eldologiasodás, konkrétabban pedig a proletariátus tudatának eldologiasodása tartóztatja fel ezt a folyamatot. A korai Lukácsnál ez hivatott magyarázni a forradalmi átalakulás elmaradását. Vele szemben, a kései Bourdieu számára inkább az okoz kihívást, hogy egy éppen ellenkező kérdésre adjon választ: *de akkor hogyan lehetséges egyáltalán radikális társadalmi változás?* Bourdieu válasza erre valamelyest kidolgozatlan maradt: sohasem tagadta, de inkább árnyékban tartotta, kifejtetlenül hagyta azokat a mozzanatokot, amelyek magyarázhatóvá, sőt egyáltalán elképzelhetővé teszik a radikális társadalmi változást, egy esetleges forradalmi átalakulást.³⁷

Bourdieu esetében mintha saját fellépéseivel, személyes cselekvő erejével próbálta volna kitágítani azokat a kereteket, amelyeknek elméletében csak igen szűkös mozgásteret engedélyezett. A korai Lukács kifejezéseivel élve: az öntudatra ébredés, a(z) (osztály)tudatossá válás mozzanata maradt elméletileg kidolgozatlanul Bourdieu-nél, miközben életének utolsó évtizedében (2002-ben bekövetkezett haláláig) mintha politikai gyakorlataival éppen át kívánta volna törni ezt a gátat.³⁸ A fiatal Lukács osztályfogalmát Bourdieu a „papíron lévő osztályok” koncepciójával helyettesítette, az osztálytudat lukácsi koncepciójának helyébe pedig a habitus koncepcióját állította.³⁹

Kiindulásképpen térjünk vissza Bourdieu struktúra–habitus–praxis fogalmi hármához. Felfogása szerint a *struktúra* e tekintetben a társadalmi struktúra (vagy társadalomszerkezet) a legátfogóbb mezőként felfogott társadalmi erőter.

35 BOURDIEU 1974. 80–82; BOURDIEU 1990. 52–65; BOURDIEU 2009. 208–236.

36 BOURDIEU 1978; BOURDIEU 1980; BOURDIEU 1982. Bourdieu nézetei nem véletlenül rimelnek Marxéra: „Az emberek maguk csinálják történelmüket, de nem szabadon, nem maguk választotta, hanem közvetlenül készen talált, adott és örökölt körülmények között csinálják. Valamennyi holt nemzedék hagyománya lidércnyomásként nehezedik az élők agyára.” MARX 1962. 105.

37 Fáber Ágoston ezért igyekszik feltárni és kihangsúlyozni Bourdieu munkáiban e lehetőségeket és magyarázatokat: FÁBER 2007; FÁBER 2009; FÁBER 2013; FÁBER 2018; FÁBER 2024.

38 BOURDIEU 1998a; BOURDIEU 1998b; BOURDIEU 2003; BOURDIEU 2008; BOURDIEU – WACQUANT 2014.

39 BOURDIEU 1982; BOURDIEU 1985; BOURDIEU 2002; BOURDIEU 2010.

Ezt az objektív erőviszonyok (a tőkeviszonyok) feszítik ki és mozgatják (felfogásának mintaképe a mágneses erőter), még pontosabban: a különböző erőforrások (tőkefajták) felhalmozásának és újraelosztásának folyamatai strukturálják.⁴⁰ Az e térben elfoglalt pozíciók valójában a társadalmi struktúrában elfoglalt helyzeteket, végső soron pedig osztályhelyzeteket jelölnek. Ezek az osztályhelyzetek azonban nem azonosak az osztályöntudatos, cselekvőképes osztályokkal. Ezek még csak „papíron lévő osztályok”.⁴¹ Bourdieu-nél ez azt jelenti, hogy csak *potenciális* osztályok, amelyek csak szervezőmunka, illetve politikai mozgósítás eredményeképpen válhatnak a közös cselekvés alanyaivá. Bourdieu szerint is szükség van tehát olyan politikai ágensekre – képviselőkre, szószólókra, mozgalmakra, pártokra, szakszervezetekre –, amelyek képesek megtestesíteni, egyszersmind életre lehelni az osztályt.⁴² Élete utolsó évtizedében mintha maga is ilyen szószólóvá kívánt volna válni.

Bourdieu az osztálytudat marxi-lukácsi elképzelése helyére a *habitus* fogalmát dolgozta ki, amely lényege szerint struktúrák és (jelen esetben politikai) gyakorlatok, azaz a *praxis* között közvetít. A habitus belsővé tett, „bekebelezett” struktúra – képszerűbben: belénk égett történelem, testivé vált társadalom. *Diszpozíciók* (hajlandóságok-késztetések) összessége, azaz viszonylag tartós beállítódások többé-kevésbé ellentmondásos egysége. A habitus az adott strukturális *pozícióból* származik és neki megfelelő gyakorlatokat (praxist) termel (itt: neki megfelelő *politikai* nézeteket, *politikai* érzületeket, *politikai* ízlést gerjeszt), amelyek aztán *szimbolikus pozíciókként* (állásfoglásokként, cselekvéseként) jelennek meg, válnak láthatóvá és megítélhetővé. A habitus tehát az empirikus-valóságos beállítódásokat jelzi, nem az eszményit. Nem a hozzárendelt vagy beszámított vagy neki tulajdonított tudatot (a „*zugerechnetes Bewusstsein*”-t), mint Lukácsnál. Az osztályhabitus tehát nem helyes tudat, nem adekvát tudat, de a hamis tudattal sem azonos. Az osztályhabitus a valóságos tapasztalatok formálta tartós beállítódások összessége. Nem ígér eleve osztályöntudatra ébredést, nem rejt magába a tudatossá válás ígérését, nem hordja magában az igazság pillanatát. A cselekvővé válás, illetve a közös, összehangolt (osztály)cselekvés magyarázata Bourdieu-nél kevésbé tárgyalt mozzanat, amelyet elméletileg nem tagadott ugyan, de nem is dolgozott ki. A helyét mindenesetre üresen hagyta. Mintha élete utolsó évtizedében személyes példaadással kívánta volna megmutatni, milyen módon lehetséges rá-
eszmélnünk önmagunk cselekvőképességére.

40 BOURDIEU 1985; BOURDIEU 1997; BOURDIEU 2000.

41 BOURDIEU 1985. 725–727; 739–742; BOURDIEU 2002. 21–23; 44–45.

42 BOURDIEU 1985; BOURDIEU 1987; BOURDIEU 1988.

Vivek Chibber és a munkásosztály (ön)szervez(őd)ésének katalizátora

Kortársunk, Vivek Chibber (1965–) indiai kommunista szülők gyermekeként 15 évesen költözött családjával az Egyesült Államokba. Ma a New York University szociológia tanszékének professzora, doktori disszertációjának témavezetője a nemrég elhunyt neves marxista osztályszerkezet-kutató, Erik Olin Wright volt.

Chibber egyike azon fiatal marxista társadalomkutatóknak, akik az analitikus marxizmus hagyományát folytatják. A nyolcvanas évek elején megjelent intellektuális irányzat tagjainak – mások mellett Gerald Allan Cohen, Robert Brenner, Adam Przeworski, John Roemer, Jon Elster és Erik Olin Wright – célja az volt, hogy analitikus szigorral vizsgálják meg a marxizmus központi fogalmait, hogy ezzel újraalapozhassák a marxizmust, s immáron szilárdabb tartópillérekre építhessék fel érvelésüket. A csoport (amelynek belső használatú neve a „*Non-Bullshit Marxist Group*” volt) mindenekelőtt a dialektikától, a neki tulajdonított zavarosságtól és homályosságtól kívánta megszabadítani a marxizmust.⁴³ Az analitikus marxisták – köztük Wright és Chibber – tehát valóban azt az álláspontot foglalták el, amit Lukács más vonatkozásban pontosan jelzett:⁴⁴ náluk a dialektika már ténylegesen olyan tehertétellé változott, amelytől nyíltan meg kívántak szabadulni. Ez magyarázza, hogy Wright még 2015-ben is kapott olyan kérdést, ami viszonya tisztázását kérte Eduard Bernstein felfogásával kapcsolatban (amelyet a szocializmusba való forradalom nélküli békés belenövekedés stratégiájaként ismerünk).⁴⁵ Egy biztos: Erik Olin Wright és Vivek Chibber egyaránt marxista osztályszerkezet-kutatók, de egyikük sem ortodox marxista a szó lukácsi értelmében.

Az ok, ami miatt mégis e sorban tárgyalható Lukács és Bourdieu mellett, az erőteljes elköteleződése a marxi hagyományú osztályszerkezet-elemzés, a demokratikus szocialista osztálypolitika és a munkásosztály (ön)szervez(őd)ésének támogatása mellett. Mindez két legújabb könyvében is kifejezésre jut.⁴⁶ Az első inkább a marxi hagyományú társadalomkutatás tárgykörébe illeszkedő elméleti munka (*The Class Matrix: Social Theory After the Cultural Turn*), míg a második közérthető-közhasználatú kötet a baloldali antikapitalista politika elméleti alapvonalait és stratégiáját vázolja fel (*Confronting Capitalism: How the World Works and How to Change It*). Erik Olin Wright 2019-es halála után egykori tanítványa, Chibber lépett az elsőszámú marxista osztálykutató és munkásosztály-központú aktivista-tudós szerepébe az Egyesült Államokban.⁴⁷

Chibber szakmai (társadalomtudományi) és mozgalmi (politikai) jelentősége mégsem pusztán ebből ered. Részben annak a média- és kiadói háttérnek köszönhető, amelyet szövetségese, Bhaskar Sunkara épített ki az elmúlt másfél évtizedben. Sunkara maga is szerző (a máskülönben kiváló *The Socialist Manifesto*

43 WRIGHT – BEGGS 2017. 13–15.

44 LUKÁCS 1923. 17; LUKÁCS 1968. 175; LUKÁCS 1971. 215–216; LUKÁCS 2023. 60.

45 WRIGHT – BEGGS 2017. 26–31.

46 CHIBBER 2022a; CHIBBER 2022b.

47 Lásd Wright legutolsó, egyben legpolitikusabb könyvét: WRIGHT 2019; WRIGHT 2022., és ennek méltányos és tiszteletteljes, de mégis markáns kritikáját Chibbernél: CHIBBER 2020; CHIBBER 2024.

az ő könyve⁴⁸), ennél azonban fontosabb, hogy ő a *Jacobin* magazin alapítója és főszerkesztője, valamint – ezen keresztül – a *Catalyst* folyóirat kiadója is. Kezdve ez utóbbival: a *Catalyst* folyóirat (alcíme szerint: *A Journal of Theory and Strategy*) kifejezetten az antikapitalista küzdelem elméletének és stratégiájának „katalizálására” létrehozott periodika, célja tisztázni és közvetíteni az elméleti-stratégiai kérdéseket. A folyóirat alapítója Chibber és az analitikus marxizmus egyik élő klasszikusa, Robert Brenner; a főszerkesztője Chibber. A *Jacobin* magazin nyomtatott példányszámai és elérési tekintélyt parancsolóak a mai viszonyok közt: 2023-ban ez 75.000 megvásárolt nyomtatott példányt és több mint 3 millió havi látogatót jelentett. Mindez azt jelenti, hogy Chibber, Sunkara és munkatársaik – a szerkesztők és a szerzők köre – viszonylag széles olvasóközönséggel rendelkeznek, marxi hagyományba illeszkedő elemzéseik és demokratikus szocialista politikájuk nyilvánossága meglehetősen sokakat elér. (Jól láthatóan így volt ez 2020-ban és 2021-ben, amikor a koronavírus-járvány okozta lezárások idején a *Jacobin* magazin majd mindennap beszélgetésekkel jelentkezett a YouTube-on.) Chibber e kiadói-médiakör meghatározó osztályteoretikusa, a *Jacobin* és a *Catalyst* csatornáin keresztül – Sunkara és mások mellett – az ő nézetei érnek el ilyen széles kört.

Chibber visszatérést szorgalmaz a munkásoztszálra és a munkásmozgalmra összpontosító marxi hagyományhoz – mind az elmélet, mind a politikai stratégia tekintetében. Helyre kívánja állítani a kapitalizmus történelmi materialista és termelőközpontú felfogását, mindenekelőtt a struktúra, és azon belül is az osztály(szerkezet) meghatározó szerepének visszaállítására, jelentőségének újra elismertetésére törekszik. E markáns szellemi irányultsága korábban is komoly vitákhoz vezetett: a posztkoloniális tanulmányok (*postcolonial studies*) több képviselőjét, különösen pedig a gyarmati alávetettség különböző formáit történetileg vizsgáló irányzatot (*subaltern studies*) azért bírálta élesen, mert azok – nézete szerint – a gyarmatosítással együtt az univerzalizmust, a kapitalizmust és az osztály(struktúra) jelentőségét is megkérdőjelezve letértek a történelmi materializmus marxi hagyományának útjáról.⁴⁹ Ez a összetűzés kiterjedt és rendkívül érdekes vitához vezetett – ami aztán számos fontos tanulssággal szolgált mind intellektuális, mind politikai tekintetben.⁵⁰ Chibber újabb munkái ezt a kritikát ismétlik meg általában a politikai baloldal, a marxi hagyomány és a társadalomelmélet területén. Nézete szerint ugyanis meg kell menteni az osztályt a „kulturális fordulattól” – ezzel a címmel jelent meg tanulmánya a *Catalyst* első számában.⁵¹

„Kulturális fordulat” alatt Chibber azt érti, hogy a második világháború után, de legfőképpen az 1970-es évektől a marxi hagyomány és a politikai baloldal fokozatosan elfordult a struktúra, az osztályszerkezet, az anyagi-materiális alap, a termelés alapkérdéseitől, hogy helyette a kapitalizmus újratermelődések,

48 SUNKARA 2019.

49 CHIBBER 2013; CHIBBER 2014a; CHIBBER 2014b; CHIBBER – BIRCH 2013; CHIBBER – BIRCH 2022.

50 CHATTERJEE 2013; CHATTERJEE 2014; WARREN (szerk.) 2016.

51 CHIBBER 2017; CHIBBER 2022a.

fennmaradásának magyarázatát a felépítmény(ek)ben, a kulturális jelenségekben, a szimbolikus-ideologikus, illetve diszkurzív-narratív mozzanatokban keresse. Chibber nagyon izgalmasan mutatja meg, milyen módon alakul ki az a közvélekedés a huszadik század második felétől saját szellemi táborában, hogy a kapitalizmus fennmaradására a kultúra (egyebek mellett a rendszerigazoló ideológiák, szimbolikus, illetve diszkurzív konstrukciók, a „kulturális hegemonia” stb.) adhat magyarázatot. Ez a vélekedés – álláspontja szerint – abból következik, hogy a tőkerendszer materiális-termelési alapját instabilként, ellentmondásokat, válságokat termelő mozzanatként fogják fel, amivel szemben a szellemi-szimbolikus természetű felépítmények hatnak stabilizáló ellensúlyként. E felfogásból következik szerinte a „kulturális fordulat” híveinek azon nézete is, ami szerint a kapitalizmus lebontása érdekében éppen e kulturális-ideológiai felépítménnyel van dolgunk: *ezt kell alaposabban megvizsgálnunk, ezt kell jobban megértenünk, ezen a ponton kell az antikapitalista erőknél is beavatkozniuk, ide kell a tőkés rendszerre veszélyes mérget befecskendeznünk.*

Chibber szerint ez *tévedés*: egyszerre *becsüli alul* a tőkerendszer anyagi-termelési alapjának önmagát fenntartó-újratermelő képességét és *becsüli túl* a kulturális-ideológiai felépítmény stabilizáló erejét. A „kulturális fordulat” félreértésekhez vezetett, a hetvenes-nyolcvanas évek óta pedig fokról-fokra kétségbe vonta a struktúra, az osztályszerkezet, az anyagi-termelési alap létét, hogy részben feloldja őket a nyelv, a kontingencia, a lokális változékony szimbolikus jelentésuniverzumaiban, részben pedig mindjobban összpontosítson olyan folyamatokra és jelenségekre, mint a szubjektíváció, az identifikáció, a diszkurzivitás és a narrativitás. Chibber a visszatéréssel nem e kulturális jelenségszintek jelentőségének eltörlését javasolja és nem is a kulturális-ideológiai magyarázatok kiiktatását indítványozza. E helyett valóságos magyarázóerejük megtalálására és ez által a baloldali-kritikai társadalomelmélet újragondolására tesz javaslatot. A struktúra hatásainak újra elismerésével és az osztály rehabilitálásával célja a figyelmet visszaterelni azon mechanizmusokra, amelyekkel a kapitalizmus valóban újratermeli-fenntartja önmagát. Chibber szerint a döntő mozzanat „a gazdasági viszonyok néma kényszere” – visszatérő megfogalmazásának eredetije természetesen Marx-tól származik.⁵²

A kapitalizmus hatalma a gazdasági viszonyok e néma kényszerén nyugszik, aminek antikapitalista ellenszere az, ha a munkások közös fellépéssel szegülnek szembe a tőke rendszerével. A munkásmozgalom feladata osztályba szervezni a dolgozókat és – megnehezítve, illetve megtagadva munkaerejük rendelkezésre

52 Marx megfogalmazása *A tőke* I. kötetének „Az úgynevezett eredeti felhalmozás” című fejezetében: „A kifejldött tőkés termelési folyamat szervezete minden ellenállást megtör, a viszonylagos túlnépeség állandó termelése a munka kínálatának és keresletének törvényét, s ezért a munkabért olyan határok közt tartja, amelyek a tőke értékesülési szükségleteinek megfelelnek, s a gazdasági viszonyok néma kényszere megpecsételi a tőkés uralmát a munkás felett”. MARX 1955. 682. (Kiemelés tőlem.) Chibber könyvében négy különböző helyen is idézi („the dull compulsion of economic relations”-ként) CHIBBER 2022a. E sor és e fogalom Søren Mau munkáiban központi jelentőséget kapott az utóbbi években (noha Mau egy másik angol fordítást használ: „the mute compulsion of economic relations”). MAU 2021; MAU 2023. Marx német eredeti megfogalmazása: „der stumme Zwang der ökonomischen Verhältnisse”.

bocsátását – nyomást gyakorolni a tőkések osztályára. E stratégia semmiképpen sem új. Chibber szerint az antikapitalista erőknél valójában újra meg kell tanulnia, amit az elmúlt évtizedekben elfelejtettek, vissza kell térniük a „kulturális fordulat” előtti elmélethez és stratégiához. Természetesen nem úgy, mintha e „kulturális fordulat” meg sem történt volna (elfelejtve belátásait, eltörölve a kultúrának tulajdonított hatást), hanem mindannak megőrzésével és felhasználásával, ami a dolgozók osztályainak közösségvállalását és (ön)szervez(őd)ését elősegíti.

Chibber is hangsúlyozza, amit a korai Lukács és a kései Bourdieu: a proletariátus, illetve a dolgozók és munkások osztályá szervez(őd)ése nem magától értetődő, nem automatikus és távolról sem szükségszerű folyamat. A kapitalizmus egyértelműen ellenállást vált ki a dolgozókból, ám ez túlnyomórészt kimerül az *egyéni, individuális* ellenállásban. A munkásság osztályá szervez(őd)ésének kulcsa, hogy az ellenállás *közössé* váljon, a dolgozók vállaljanak *közösséget* egymással és *kollektíven* lépjenek fel munkáltatóikkal szemben. A feladat ezért a munka oldalán a közösségvállalás feltételeinek megteremtése, szolidáris munkakultúra felépítése. A hatékony érdekérvényesítés ereje az egységes fellépésben rejlik. Amilyen magától értetődő ez, éppolyan nehezen kivitelezhető – annál több gyakorlati akadálya van az egységes fellépésnek, amit a közösségvállalás kultúrájával kell áthidalni.⁵³

A tőkés munkaviszony – a gazdasági viszonyok néma kényszerénél, a megélhetéshez szükséges jövedelem megszerzésének kényszerénél fogva – *bérmunkakényszerként* nehezedik a dolgozókra. Munkaereje és munkaideje eladásának kényszere (ami másként életideje és életereje eladásának kényszere munkabérért cserébe) eleve kiszolgáltatottá teszi a bérmunkást a tőkésnek, a dolgozót a munkáltatónak. Viszonyuk – hangsúlyozza Chibber – alapvetően aszimmetrikus: a munkáltató a dolgozók megversenyeztetésében érdekelt; abban, hogy minél olcsóbban szerezze meg bérmunkása munkaerejét és munkaidejét, és az minél nagyobb intenzitással dolgozzon neki. A bérmunkás érdeke ezzel éppen ellentétes: jobb munkabért és több béren kívüli juttatást, kedvezőbb időbeosztást, jobb munkafeltételeket, magasabb fokú önrendelkezést szeretne kiharcolni – *legalább önmagának*. A dolgozók közösségvállalása egymással kockázatos és költséges. *Kockázatos*, mert a munkáltató ellenérdekeltsége miatt a szerveződőket hátrány érheti, elbocsátás is fenyegetheti; ugyanakkor *költséges* is, mert a szerveződés a bérmunkán kívüli szabadidő mellett a bérmunkajövedelem egy részét is felemészt. Ez az alaphelyzet a dolgozókat *egyéni* ellenállásra, *egyéni* megoldások keresésére, *egyéni* alkukhelyzete javítására és *legalább neki, egyénileg* jobb munkaszerződés megkötésére sarkallja. Egyesével azonban jóval kiszolgáltatottabbak a munkáltatónak, aki így könnyebben versenyeztetheti őket egymással. Chibber könyvének címe (*The Class Matrix*) erre a függvényként (mátrixként) is felfogható összefüggésre utal: az egyéni alkukötés költsége alacsony, kockázata alacsony, de az így megszerezhető haszon is alacsony. A közös fellépés és a kollektív érdekérvényesítés kockázata magasabb, költsége is magasabb, de a haszna közös,

53 Amennyire magától értetődő, éppen annyira újratanulandó: KARÁCSONY 2023.

a közhaszon pedig csak ezen az úton érhető el. A szolidaritás kultúrája, amely képes megszilárdítani a dolgozók osztályának közösségvállalását és egységességét, átrendezi ezt a függvényt: csökkenti a közös fellépés kockázatát és költségét, egyúttal növeli az egyéni és a közösségi hasznot is. A munkásság osztállyá szervez(őd)ése nemcsak lehetséges, kívánatos is.⁵⁴

A „kulturális fordulat” vezetett el egy másik félreértéshez is Chibber szerint, nevezetesen ahhoz, hogy a kapitalizmus győzedelmeskedése felszámolt minden érdemi ellenállást és a dolgozók mára jóváhagyták a tőke rendszerét: beleegyeztek, önként elfogadták szabályait. Chibber vitatja ezt az állítást. Szerinte a kapitalizmust nem a munkások aktív beleegyezése, konszenzusa (*consent*) stabilizálja, az esetükben sokkal inkább beletörődésről, lemondásról, a bér munka-viszony okozta kényszerű belenyugvásról (*resignation*) van szó. A kapitalizmust a bér munkakényszer stabilizálja, azaz a tőke-(bér)munka-viszony, másképpen az osztályszerkezet maga. A gazdasági viszonyok *néma kényszere, a túléléshez, a megélhetéshez szükséges jövedelemszerzés* érdekében kényszerűen elfogadandó szabályok szavatolnak a tőke rendszerének fennmaradásáért – érvel Chibber –, nem pedig az ideológiák, a győztes kapitalizmus „kulturális hegemoniája”, nem az alávettettek „agymosottsága”, „hamis tudata”. E tekintetben Chibber a tizenkilencedik század második felének és a huszadik század elejének klasszikus marxizmusát is bírálja. Azt a felfogást, ami szerint a tőkés rendszer termelési-anyagi alapja alapvetően *instabil* (hiszen ellentmondásokon keresztül fejlődve válságok sorát termeli), és vele szemben a szellemi-kulturális felépítmény a stabilizáló erő. A kapitalizmus újratermelését-fennmaradását e szerint döntően a felépítmény biztosítja: az ideológiák belsővé tétele, a szocializáció, a „kulturális hegemonia”, vagyis az, hogy a dolgozók beleegyezésükkel jóváhagyják a tőkés rendszer működését.

Chibber szerint ez téves elképzelés. A kapitalizmus újratermelését-fennmaradását döntően a termelési-anyagi alap, az osztályszerkezet mechanizmusai szavatolják.⁵⁵ A tőkés rendszerben az igazi hatalom a tőkéé, ezért a munkások osztályának tömegszervezetekre (szakszervezeti tömegmozgalomra és baloldali tömegpártokra, munkáspártokra) van szüksége, hogy mindenekelőtt a munkahelyeken, a termelés rejtett műhelyeiben, illetve ezt támogatandó, az államon belül is ellenerőt képezhessen a tőke hatalmával szemben. A baloldali politika súlypontját ezért vissza kell helyezni az egyetemek kampuszairól és a civil szervezetek világából a munkások lakó- és munkahelyére. Szervezett munkásosztály nélkül mind a gazdasági, mind a politikai, mind a kulturális küzdelem erőtlen marad. Egy baloldali politikai tömegpárt nem képezhet kellően nagy ellenerőt, ha nem tud közvetlenül gazdasági ellenerőt is kifejteni a munkahelyeken; önmagában a szakszervezeti tömegmozgalom (baloldali tömegpárt nélkül) túlságosan is

⁵⁴ CHIBBER 2022a; CHIBBER 2022b.

⁵⁵ Ebben természetesen mestere, Erik Olin Wright is mélyen egyetértett vele: WRIGHT – BEGGS 2017. 18.

arra hajlana, hogy a gazdasági (bér)harcot részesítse előnyben, és elhanyagolja a politikai küzdelmet. A politikai kampányok a maguk lelkesítő mozgósításával az államhatalomért folytatott politikai küzdelmükkel képesek erőt adni a gazdasági harcnak, és segíteni a munkásosztály kulturális (ön)szervez(őd)ését is.⁵⁶

Vivek Chibber társadalomelmélete és a politikai stratégiára vonatkozó programjavaslata joggal hasonlíthat a száz évvel ezelőtti marxista munkásmozgalom társadalomelméletére és politikai stratégiájára. A vele szemben megfogalmazott kritika szerint nem hozható vissza, ami egyszer már elmúlt: helyzetképe és programja egy már régen letűnt korszakot vesz alapul, és egy olyan alaphelyzet újraalkotását célozza, amely ma már a múlt ködébe vész. Eszerint *sem nem lehetséges, sem nem kívánatos* „visszaforgatni az idő kerekét”, és úgy tenni, mintha a marxista munkásmozgalom huszadik század első felében látott intézményes rendje újra-teremthető lenne.⁵⁷ Chibber elképzelései – e kritika fényében – szintén „küldetésesnek” („messianisztikusnak”) és megvalósíthatatlannak („utópisztikusnak”) tűnnek. Akárcsak a korai Lukács és a kései Bourdieu nézetei.

Következtetés

Álláspontom szerint mind a korai Lukács, mind a kései Bourdieu, mind kortársunk, Chibber esetében túlzás „messianisztikus utópizmusról” beszélni. Ez az értelmezés valójában egy elítélő minősítés, ami túlságosan kritikus (a kései Lukács esetében túlságosan önkritikus) azon szereplőkkel szemben, akik kísérletet tettek arra, hogy dialektikus egységbe hozzák munkásságuk elméleti és gyakorlati oldalát. Bárhogyan nevezzük is meg ezt a két oldalt – teória és praxis, tudomány és politika, *sein* és *sollen*, megismerés és cselekvés, filozófia és szervezés, kutatás és akció, akadémia és mozgalom –, az összekapcsolásukra tett erőfeszítésük, valamint akaratuk, vágyuk és reményük összefonódása, hogy mindez társadalmi változásban összegződik, cinikus és elítélő minősítés helyett elismerést és méltányos megítélést érdemel.

⁵⁶ CHIBBER 2022b.

⁵⁷ Ennek lehetőségét bizony Chibber sem zárhatja ki; fenntartja annak lehetőségét, hogy a munkásmozgalom és a munkáspártok huszadik századi vereségei után immár nem képezhető érdemi ellenőrző és ellenhatalom a tőke, illetve a tőkések és az állam szövetségének egyesített hatalmával szemben: CHIBBER 2020; CHIBBER 2024.

Hivatkozott irodalom

- ALTHUSSER, Louis – BALIBAR, Étienne – ESTABLET, Roger – MACHEREY, Pierre – RANCIÈRE, Jacques: *Olvasni A tőkét*. Ford. MOLDVAY Tamás – SZIGETI Csaba. Budapest: Napvilág Kiadó. 2018. [Eredeti francia nyelvű megjelenése: 1965.]
- BOURDIEU, Pierre – WACQUANT, Loïc: Az új globális mantra. Ford. FÁBER Ágoston. *Replika* 25 (2014) 89. sz. 121–126. [Eredeti angol nyelvű megjelenése: 2001.]
- BOURDIEU, Pierre: *A gyakorlat elméletének vázlata & Három kabil etnológiai tanulmány*. Ford. GELLÉRI Gábor – SEBES Anna – BERÉNYI Gábor. Budapest: Napvilág Kiadó. 2009. [Eredeti francia nyelvű megjelenése: 1972.]
- BOURDIEU, Pierre: *A gyakorlati észjárás. A társadalmi cselekvés elméletéről*. Ford. BERKOVITS Balázs. Budapest: Napvilág Kiadó. 2002. [Eredeti francia nyelvű megjelenése: 1994.]
- BOURDIEU, Pierre: A habitus és az életstílusok tere. Ford. FÁBER Ágoston. *Replika* 21 (2010) 72. sz. 49–94. [Eredeti francia nyelvű megjelenése: 1979.]
- BOURDIEU, Pierre: A képviselő és a politikai fetisizmus. *Valóság* 31 (1988) 4. sz. 116–120. [Eredeti francia nyelvű megjelenése: 1984.]
- BOURDIEU, Pierre: A mezők logikája. Ford. Ádám Péter. In. *Olvasókönyv a szociológia történetéhez II. Szociológiai irányzatok a XX. században*. Szerk. FELKAI Gábor – NÉMEDI Dénes – SOMLAI Péter. Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó. 2000. 418–430. [Eredeti francia nyelvű megjelenése: 1992.]
- BOURDIEU, Pierre: A neoliberalizmus lényege. Ford. ILLÉSY Miklós. *Esély* 10 (1998a) 6. sz. 3–8. [Eredeti francia nyelvű megjelenése: 1998.]
- BOURDIEU, Pierre: A politikai mező. *Valóság* 30 (1987) 1. sz. 110–115. [Eredeti francia nyelvű megjelenése: 1981.]
- BOURDIEU, Pierre: A szociológia dicsérete. Pierre Bourdieu beszéde a CNRS aranyérmének átvételkor. Ford. FÁBER Ágoston. *Replika* 23 (2012) 79. sz. 105–112. [Eredetileg francia nyelven hangzott el 1993-ban.]
- BOURDIEU, Pierre: *A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése*. Szerk. FERGE Zsuzsa – LÉDERER Pál. Ford. Ádám Péter – FERGE Zsuzsa – LÉDERER Pál. Budapest: Gondolat Könyvkiadó. 1978.
- BOURDIEU, Pierre: A tekintélyuralmi stílus. *Valóság* 32 (1989) 3. sz. 123–126. [Eredeti francia nyelvű megjelenése: 1985.]
- BOURDIEU, Pierre: *Acts of Resistance: Against the Tyranny of the Market*. Ford. NICE, Richard. New York: The New Press – Polity Press. 1998b. [Eredeti francia nyelvű megjelenése: 1998.]
- BOURDIEU, Pierre: Az oktatási rendszer ideologikus funkciója. Ford. LÉDERER Pál. In. *Az iskola szociológiai problémái*. Szerk. FERGE Zsuzsa – HÁBER Judit. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. 1974. 65–91. [Eredeti francia nyelvű megjelenése: 1970.]
- BOURDIEU, Pierre: *Die feinen Unterschiede. Kritik der gesellschaftlichen Urteilskraft. [La distinction]*. Ford. SCHWIBS, Bernd – RUSSE, Achim. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag. 1982. [Eredeti francia nyelvű megjelenése: 1979.]
- BOURDIEU, Pierre: Egy civilizáció lerombolása ellen. Ford. FÁBER Ágoston. *Egyenlítő* 6 (2008) 1. sz. 12–13. [Eredeti francia nyelvű megjelenése: 1995.]
- BOURDIEU, Pierre: Egy önanalízis vázlata (részlet). Ford. FÁBER Ágoston. *Replika* 31 (2020) 115–116. sz. 37–51. [Eredeti francia nyelvű megjelenése: 2004.]
- BOURDIEU, Pierre: *Firing Back: Against the Tyranny of the Market* 2. Ford. WACQUANT, Loïc. London – New York: Verso Press. 2003. [Eredeti francia nyelvű megjelenése: 2001.]
- BOURDIEU, Pierre: Gazdasági tőke, kulturális tőke, társadalmi tőke. Ford. BOGDÁN Éva. In. *A társadalmi rétegződés komponensei*. Szerk. ANGELUSZ Róbert. Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó. 1997. 156–177. [Eredeti német nyelvű megjelenése: 1983.]

- BOURDIEU, Pierre: *Sketch for a Self-Analysis*. Ford. NICE, Richard. Cambridge, UK: Polity Press. 2007. [Eredeti francia nyelvű megjelenése: 2004.]
- BOURDIEU, Pierre: *Sociology in Question*. Ford. NICE, Richard. London – Thousand Oaks – New Delhi: Sage. 1993. [Eredeti francia nyelvű megjelenése: 1984.]
- BOURDIEU, Pierre: Szociológus-paradoxon. Rényi Ágnes interjúja. *Valóság* 27 (1984) 7. sz. 91–98.
- BOURDIEU, Pierre: *The Logic of Practice*. [*Le sens pratique*.] Ford. NICE, Richard. Cambridge, MA: Polity Press. 1990. [Eredeti francia nyelvű megjelenése: 1980.]
- BOURDIEU, Pierre: The Social Space and the Genesis of Groups. Ford. NICE, Richard. *Theory and Society* 14 (1985) 6. sz. 723–744.
- CARLES, Pierre: *Sociology Is a Martial Art*. CP Productions – VF Films. 2001.
- CHATTERJEE, Partha: A Subaltern Studies és A tőke. Ford. CSALA Károly. *Eszmélet* 26 (2014) 103. sz. 99–114.
- CHATTERJEE, Partha: Subaltern Studies and „Capital”. *Economic and Political Weekly* 48 (2013) 37. sz. [2013. szeptember 14.] 69–75.
- CHIBBER, Vivek – BIRCH, Jonah: Hol téved a posztkoloniális elmélet? Interjú Vivek Chibberrel. (Készítette: Jonah BIRCH. Ford. PIRÓTH Attila.) *Mérce*, 2022. december 18.
- CHIBBER, Vivek – BIRCH, Jonah: How Does the Subaltern Speak? An Interview with Vivek Chibber by Jonah Birch. *Jacobin*. 2013. április 21.
- CHIBBER, Vivek: Capitalism, Class and Universalism. Escaping the Cul-de-sac of Postcolonial Theory. *Socialist Register* 50 (2014a) 50. sz. 63–79.
- CHIBBER, Vivek: *Confronting Capitalism: How the World Works and How to Change It*. London – New York: Verso Press. 2022b.
- CHIBBER, VIVEK: Hogyan legyünk szocialisták a huszonegyedik században. Kritika Erik Olin Wright: *Hogyan legyünk antikapitalisták a huszonegyedik században* c. könyvéről. Ford. Éber Márk Áron. *Eszmélet* 36 (2024) 141. sz. 37–49. [Eredeti megjelenése: 2020].
- CHIBBER, Vivek: How to Be a Socialist in the Twenty First Century. Review of: *How to Be an Anticapitalist in the Twenty-First Century* by Erik Olin Wright (Verso, 2019). *Jacobin* 9 (2020) 36. sz. 53–59.
- CHIBBER, Vivek: Kapitalizmus, osztály és univerzalizmus: Elkerülni a posztkoloniális elmélet zsákutcáját. Ford. CSALA Károly. *Eszmélet* 26 (2014b) 103. sz. 80–90.
- CHIBBER, Vivek: *Postcolonial Theory and the Specter of Capital*. London – New York: Verso Press. 2013.
- CHIBBER, Vivek: Rescuing Class from the Cultural Turn. *Catalyst: A Journal of Theory and Strategy* 1 (2017) 1. sz. 27–55.
- CHIBBER, Vivek: *The Class Matrix: Social Theory After the Cultural Turn*. Cambridge, MA–London: Harvard University Press. 2022a.
- ERNAUX, Annie: *Évek*. Ford. LÖRINSZKY Ildikó. Budapest: Magvető Kiadó. 2021. [Eredeti francia nyelvű megjelenése: 2008.]
- ERNAUX, Annie: Felemelt fejjel. Harc a nyugdíjért. Ford. MORVA Judit. *La Monde Diplomatique* magyar kiadás, 2023. március. [Eredeti francia nyelvű megjelenése: 2023.]
- FÁBER Ágoston: A szóvivői lét immanens ellentmondása. *Szociológiai Szemle* 23 (2013) 1. sz. 22–43.
- FÁBER Ágoston: Az igazság mint politika? *Replika* 20 (2009) 67. sz. 111–126.
- FÁBER Ágoston: Pierre Bourdieu politikai fordulata. Lehetséges és megalapozott-e a bourdieu-i szociológia alapján a társadalmi folyamatokba történő beavatkozás? Az episztemológiai alapok vizsgálata. *Replika* 18 (2007) 58. sz. 129–144.
- FÁBER Ágoston: *Pierre Bourdieu. Elmélet és politika*. Budapest: Napvilág Kiadó. 2018.
- FÁBER Ágoston: *Pierre Bourdieu. Elmélet és politika*. Budapest: Napvilág Kiadó. 2024. [Második, javított kiadás.]

- FORCZEK Ákos – MESTERHÁZI Miklós: *A Történelem és osztálytudat új kiadása elé.* In: *Történelem és osztálytudat. Tanulmányok a marxista dialektikáról.* Budapest: Gondolat Kiadó. 2023. 9–46.
- KARÁCSONY Szilárd: *Érdekvényesítés: Hogyan erősítsük meg a szakszervezeti mozgalmat?* Budapest: Napvilág Kiadó. 2023.
- KISS Viktor: *Kívül/Belül: Egy új politikai logika.* Budapest: Napvilág Kiadó. 2021.
- LUKÁCS György: *Történelem és osztálytudat.* Szerk. VAJDA Mihály. Ford. BERÉNYI Gábor – BRÓDY Ferenc – KIS János – TANDORI Dezső. Budapest: Magvető Kiadó. 1971. (Lukács György Összes Művei 2.) [Eredeti német nyelvű megjelenése: 1923.]
- LUKÁCS György: *Történelem és osztálytudat. Tanulmányok a marxista dialektikáról.* Ford. BERÉNYI Gábor – KIS János – TANDORI Dezső. Budapest. Gondolat Kiadó. 2023. [Eredeti német nyelvű megjelenése: 1923, első magyar nyelvű megjelenése: 1971.]
- LUKÁCS, Georg: *Geschichte und Klassenbewusstsein.* Berlin: Malik-Verlag. 1923.
- LUKÁCS, Georg: *Geschichte und Klassenbewusstsein.* Darmstadt – Neuwied: Luchterhand Verlag. 1968. (Georg Lukács Werke Band 2., Frühschriften II.) [Eredeti megjelenése: 1923.]
- MARX, Karl: *A tőke. A politikai gazdaságtan bírálata.* I. kötet. Ford. RUDAS László – NAGY Tamás. Budapest: Szikra Könyvkiadó. 1955. [Eredeti német nyelvű megjelenése: 1867.]
- MARX, Karl: Louis Bonaparte brumaire tizennyolcadikája. In: *Karl Marx és Friedrich Engels: [Karl Marx és Friedrich Engels] Művei [MEM].* 8. kötet: 1851–1853. Budapest: Kossuth Kiadó. 1962. 101–181. [Eredeti német nyelvű megjelenése: 1852.]
- MAU, Søren: 'The Mute Compulsion of Economic Relations'. Towards a Marxist Theory of the Abstract and Impersonal Power of Capital. *Historical Materialism* 29 (2021) 3. sz. 3–32.
- MAU, Søren: *Mute Compulsion. A Marxist Theory of the Economic Power of Capital.* London – New York: Verso Press. 2023.
- MESTERHÁZI Miklós: *A messianizmus történetfilozófusa. Lukács György munkássága a húszas években.* Budapest: MTA Filozófiai Intézet Lukács Archivum. (Archívumi Füzetek.) 1987.
- PAKULSKI, Jan – WATERS, Malcolm: *The Death of Class.* London: Sage. 1996.
- SINKÓ Ervin: *Egy regény regénye. Moszkvai naplójegyzetek, 1935–1937.* Budapest: Noran Libro. 2011. [Első megjelenése: 1961.]
- SINKÓ Ervin: *Optimisták. Történelmi regény 1918/19-ből.* Budapest: Noran Libro. 2010. [Első megjelenése: 1953–1955.]
- SINKÓ Ervin: *Szemben a bíróval.* Budapest: Magvető Könyvkiadó. (Gondolkodó magyarok.) 1983. [Eredeti francia nyelvű megjelenése: 1935, első magyar nyelvű megjelenése: 1975.]
- SINKÓ Ervin: *Tizennégy nap.* Budapest – Újvidék: Gondolat Könyvkiadó–Fórum. 1982. [Eredeti megjelenése: 1966.]
- SUNKARA, Bhaskar: *The Socialist Manifesto. The Case for Radical Politics in an Era of Extreme Inequality.* New York: Basic Books. 2019.
- WARREN, Rosie (szerk.): *The Debate on Postcolonial Theory and the Specter of Capital.* London – New York: Verso Press. 2016.
- WRIGHT, Erik Olin – BEGGS, Mike: Miért fontos az osztály? Interjú Erik Olin Wrighttal. (Készítette: Mike Beggs. Ford. Éber Márk Áron.) *Eszmélet* 29 (2017) 114. sz. 9–32. [Eredeti angol nyelvű megjelenése: 2015.]
- WRIGHT, Erik Olin: *Hogyan legyünk antikapitalisták a 21. században.* Ford. KONOK Péter. Budapest: Open Books. 2022. (Bázis Könyvek 2. kötet.) [Eredeti angol nyelvű megjelenése: 2019.]
- WRIGHT, Erik Olin: *How to Be an Anticapitalist in the Twenty-First Century.* London – New York: Verso Press. 2019.

